

บทที่ 4

พื้นที่ความสัมพันธ์เชิงบุคคล

ในบริบทของพระอภัยมณี ความเป็นหญิงความเป็นชายมิได้ถูกกำหนดโดยร่างกายตามแนวคิดปัจจุบัน เช่นนั้นแล้วเพศสถานะถูกกำหนดอย่างไร เนื่องจากวรรณคดีเรื่องนี้เป็นเรื่องราวการเดินทางผจญภัยของพระอภัยมณีตัวละครเอกของเรื่อง ซึ่งหากจะกล่าวว่าเป็นเรื่องราวการผจญภัยทางเพศของพระอภัยมณีก็คงไม่ผิดนัก เพราะปมเรื่องราวทั้งหมดถูกผูกไว้กับบรรดาตัวละครหญิงที่เป็นเมียของพระอภัยมณีทั้งสิ้น ดังนั้นพื้นที่ความสัมพันธ์ระหว่างชายหญิงจึงเป็นจุดเริ่มต้นที่เหมาะสมในการทำความเข้าใจความเป็นหญิงและความเป็นชายในเรื่อง

ความเป็นชายของไทย: ความเจ้าชู้

โครงเรื่องหลักของพระอภัยมณีคือการเดินทางผจญภัยของพระอภัยมณี โดยมีเหตุการณ์สำคัญย่อย ๆ ประกอบเข้าด้วยกัน นอกจากการหนีนางยักษ์แล้ว เหตุการณ์ส่วนใหญ่คือการทำศึกสงครามซึ่งศึกสงครามที่เกิดขึ้นในเรื่องดูเหมือนจะเป็นศึกชิงนางตามโครงเรื่องที่ปรากฏในวรรณคดีหลายต่อหลายเรื่อง สาเหตุแรกเริ่มของสงครามอันยืดเยื้อ คือศึกชิงนางสุวรรณมาลีระหว่างพระอภัยมณีกับอูศเรน และเมื่ออูศเรนพ่ายแพ้ นางละเวงที่ขึ้นครองเมืองลังกาแทนจึงยกทัพมาทำศึกเพื่อแก้แค้นแทนพ่อและพี่ชาย ในพระอภัยมณี การต่อสู้และการศึกครั้งสำคัญ ๆ อาจแบ่งได้คร่าว ๆ ดังนี้ ตอนเริ่มเรื่องคือ พระอภัยมณีถูกนางผีเสื้อลักพาตัวไปและได้นางเงือกเป็นผู้ช่วยเหลือพาหนีมายังเกาะแก้วพิสดาร และศึกเมืองผลึกซึ่งเกิดจากอูศเรนยกทัพมาตีเมืองผลึกที่พระอภัยมณีกับนางสุวรรณมาลีครองอยู่ ช่วงท้ายคือศึกลังกา ซึ่งพระอภัยมณียกทัพไปปราบเมืองลังกา แต่เกิดหลงรักนางละเวงจึงสมยอมแอบเข้าเมืองลังกาไปกับนางละเวง ทำให้นางสุวรรณมาลีต้องยกทัพมาสู้รบเพื่อชิงตัวพระอภัยมณีกลับมา ซึ่งหากพิจารณาดูแล้วความจริงพระอภัยมณีมีอยู่โครงเรื่องอยู่เรื่องเดียวนั่นคือ การต่อสู้แย่งชิงตัวพระอภัยมณีไปมาระหว่างนางยักษ์ นางเงือกนางสุวรรณมาลี และนางละเวง พระอภัยมณีจึงถือเป็นผู้ชายที่เป็นที่น่าปรารถนา และเป็นต้นแบบของผู้ชาย (proto-male) ในเรื่อง ความเป็นชายแบบพระอภัยมณีที่เป็นต้นแบบของชายเหนือชาย

มีอะไรเหนือกว่าตัวละครชายตัวอื่นที่ทำให้ตัวละครหญิงทั้งหลายต่อสู้แย่งชิงตัวพระอภัยมณี ทำไมพระอภัยมณีถึงเป็นแบบฉบับของผู้ชายในอุดมคติ

พระอภัยมณีเป็นชนชั้นกษัตริย์และมีรูปโฉมงดงามก็จริง แต่ตัวละครกษัตริย์ตัวอื่น เช่น ศรีสุวรรณ และอุศเรนก็มีเช่นเดียวกัน จุดเด่นที่แตกต่างจากตัวละครตัวอื่นคือ ปี่ ซึ่งกลายมาเป็นสัญลักษณ์ประจำตัวของพระอภัยมณี ปี่ของพระอภัยมณีมีอิทธิฤทธิ์ที่สามารถเป่าให้กองทัพทั้งกองทัพหลับไหล ปลุกให้กองทัพตื่น สंहารนางผีเสื้อที่กำลังอาละวาดฆ่าคน และเป่าเรียก/เกี่ยวผู้หญิงได้ ปี่ของพระอภัยมณีจึงมิได้แค่เอาชนะข้าศึกทั้งกองทัพได้ แต่ยังสามารถเอาชนะผู้หญิง (เกี่ยวผู้หญิง) ได้อีกด้วย ขณะที่วิชาอาคมของตัวละครชายตัวอื่นในเรื่องใช้ประโยชน์ได้เฉพาะในการต่อสู้ หรือในสนามรบเท่านั้น แต่วิชาปี่ของพระอภัยมณีมีประสิทธิผลทั้งในสนามรบและสนามรักทำให้พระอภัยมณีเป็นชายที่ทรงอำนาจในทางการเมืองและในเรื่องผู้หญิง ซึ่งความสำเร็จในสองสิ่งนี้เองที่ทำให้ตัวละครพระอภัยมณีเป็นชายที่เหนือตัวละครชายอื่น

อำนาจปี่ที่สามารถสะกดให้กองทัพหลับไหลและปลุกให้ตื่นเมื่อต้องการได้ หรือกระทั่งใช้สังหารเอาชีวิต เมื่อเทียบกับย่องตอด อมนุษย์ในเรื่องที่มีฤทธิ์สามารถสะกดทัพให้หลับได้เช่นกัน

เข้าแฝงเงาเป่ามนต์คนทั้งหลาย	เปรียบเหมือนทรายซัดตาไม่ฝ่าฝืน
บ้างล้มหลับทับหอกกระบอบปีน	ดูคาชดื่นดินเทียวลดเลี้ยวมา

(สุนทรภู่, 2529, น. 441)

มนต์สะกดของย่องตอดยังมีข้อจำกัดที่ทำให้คนหลับได้ในเวลากลางคืนและมนต์จะเสื่อมไปเมื่อสว่างหรือเมื่อย่องตอดอ่อนกำลังลง ในขณะที่ปี่ของพระอภัยมณีเป็นพลังอำนาจที่เหนือกว่าเพราะสามารถควบคุมได้ตามต้องการ ตัวบทเปรียบเทียบมนต์สะกดของย่องตอดเหมือน "ทรายซัดตา" แต่บรรยายเพลงปี่ของพระอภัยมณีแตกต่างออกไป

วิเวกวีดกรีดเสียงสำเนียงสนั่น	คนขยับยืนซึ้งตะลึงหลง
ให้หิววาบซาบทรวงต่างง่วงง	ลืมนรงศ์รับสู้เสียวหูฟัง
พระโหยหวนครวญเพลงวังเวงจิต	ให้คนคิดถึงถิ่นถวิลหวัง
ว่าจากเรือนเหมือนนกกมาจากรัง	อยู่ข้างหลังก็จะแลชะเง้อคอย
ถึงยามค่ำย่ำห้องจะร้องไห้	รำพึงไร้อัจฉริยะจวนหวนละห้อย
ไฉ่ยามดึกดาวเคลื่อนเดือนก็คล้อย	น้ำค้างย้อยเย็นฉ่ำที่อัมพร
หนาวอารมณ์ลมเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยขึ้น	ระรวยรินรินรินกลืนเกษร
แสนสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน	จะอาวรณ์อ้างว้างอยู่วังเวง

(สุนทรภู่, 2529, น. 392)

อำนาจของเพลงปี่พระอภัยมณีเป็นอำนาจที่สามารถสะกดให้หลับใหลได้เพราะสามารถควบคุมอารมณ์ส่วนลึกในใจของคนฟัง ในตอนที่ยกมานี้เพลงปี่บรรยายถึงอารมณ์คิดถึงบ้านของทหารที่ออกรบ ทหารที่ได้ฟังย่อมหวนอาลัยคิดถึงบ้านเกิดเมืองนอนทำให้อำนาจของปี่สามารถสะกดทหารได้ ยุทธวิธีดึงอารมณ์ความรู้สึกที่ซ่อนอยู่ภายในของผู้ฟังให้ออกมาส่งผลกับผู้ฟังทำให้เพลงปี่มีประสิทธิภาพ เพลงปี่สามารถปลุกสัญชาตญาณ หรืออารมณ์ส่วนลึกของผู้ฟังขึ้นมาทำให้สามารถควบคุมคนได้ ดังนั้นหากเปรียบเทียบในฐานะที่เป็นอาวุธแล้ว มนต์สะกดของย่องตอดอาจเปรียบได้กับการเอาไม้ตีให้สลบ ซึ่งก็ไม่ต่างจากอาวุธในการต่อสู้ของตัวละครอื่นที่ใช้การควบคุมร่างกายจากภายนอก แต่สำหรับเพลงปี่ของพระอภัยมณี เป็นการควบคุมจิตใจภายในของผู้ต่อสู้ ทำให้เพลงปี่เป็นอาวุธที่ทรงประสิทธิภาพและน่าเกรงกลัวสำหรับข้าศึก เพลงปี่ของพระอภัยมณีถูกบรรยายอย่างละเอียดผ่านภาพในจินตนาการเพื่อสร้างอารมณ์ของเพลง และแสดงให้เห็นอารมณ์ของผู้ฟัง การบรรยายเพลงปี่ สุนทรภู่มิได้บรรยายถึงเสียงตัวโน้ตที่ออกมาจากปี่ว่าส่งผลอย่างไรต่ออารมณ์คนฟัง แต่ใช้วิธีบรรยายออกมาเป็นภาพในจินตนาการเพื่อสร้างอารมณ์ของคนฟัง ภาพยามเย็นและยามดึกก่อให้เกิดอารมณ์อ้างว้างเปล่าเปลี่ยวแก่ทหารที่จากบ้านมารบ เสียงปี่ในที่นี้จึงไม่ต่างจากคำพูดที่ออกจากปากพระอภัยมณีเท่าใดนัก

เพลงปี่ของพระอภัยมณีมิได้ถูกใช้ในสนามรบเท่านั้น แต่ในสนามรัก เพลงปี่ของพระอภัยมณีก็มีบทบาทสำคัญยิ่ง พระอภัยมณีทรงเสน่ห์เป็นที่หลงใหลของผู้หญิงมากมาย นอกจากรูปโฉมอันงดงามที่ถูกกล่าวถึงทุกครั้งแล้ว ปี่จะถูกอ้างถึงแทบทุกครั้งที่มีคนพูดถึงพระอภัยมณี

น้อยหรือแค้นซ่ายขวาก็น่าจูบ	ช่างสมรูปนี้กะไรวิลเหลือ
ทั้งลมปากเป่าปี่ไม่มีเคเรือ	นางผีเสื้อตาดูทั้งหูฟัง

(สุนทรภู่, 2529, น. 10)

รูปก็ตีปี่เล่าก็เป่าเพราะ	ช่างขอเลาะเหลือดีจะมีไหน
พระงามนามงามจรตงามจิตใจ	บุรุษในธรณีไม่มีเทียม

(สุนทรภู่, 2529, น. 470)

เพราะรูปโฉมที่งดงามมิใช่คุณลักษณะเดียวที่ทำให้หญิงหลงใหล ปี่ทำให้พระอภัยมณีต่างจากตัวพระอื่น ทำให้ถูกพูดถึงอยู่ตลอดเวลา ปี่ของพระอภัยมณีมีอิทธิฤทธิ์สามารถเกี่ยวผู้หญิงกระทั่งทำให้นางละเวงลืมตัวซึ่มักกลับมาหาพระอภัยมณีในสนามรบได้

ฝ่ายโฉมยงองค์ละเวงฟังเพลงปี่	ให้อรวิเรนเรนเสนาหา
คิดกำหนดอัธอันหวั่นวิญญาณ์	นี่นีกน่าจะใครปะพระอภัย

เธอพูดที่ปี่ดังฟังเสนาะ	จะขอเลาะลูปต้องทำนองไหน
แม้นอมมกล่อมกลอกเหมือนดอกไม้	จะขึ้นใจน้องยาทุกราตรี
ยิ่งกลับฟังวังเวงเพลงสังวาส	ยิ่งหวนหวาดวิญญูณณ์มารศรี
ตะลึงลี้มปลื้มอารมณ์ไม่สมประดี	ด้วยเพลงปี่เป่าเชิญให้เพลินใจ
จนลี้มองค์หลงรักซักรักรักร	กลับมาพบพิศวงด้วยหลงไหล

(สุนทรภู่, 2529, น. 397)

ผลของเพลงปี่ที่มีต่ออารมณ์ของนางละเวงนั้นรุนแรงยิ่งนัก นางถึงขั้นตะลึงลี้มตัวกลับมาหาพระอภัยมณีซึ่งเป็นข้าศึก เพลงปี่ของพระอภัยมณีถูกเรียกว่า “เพลงสังวาส” ซึ่งปลุกอารมณ์ทางเพศของนางละเวงให้ “ตะลึงลี้มปลื้มอารมณ์ไม่สมประดี” “ลี้มองค์หลงรัก” “ด้วยหลงไหล” เหล่านี้แสดงถึงอำนาจทางเพศของเพลงปี่ เช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นกับนางผีเสื้อสมุทรในตอนต้นของเรื่อง “ยิ่งปี่ป่วนรวนเรเส่นหรักร์ สุดจะหักวิญญูณณ์เหมือนบ้ำหลัง” (สุนทรภู่, 2529, น.10) เพลงปี่ในแง่นี้จึงเป็นอำนาจทางเพศของพระอภัยมณีที่ส่งผลต่อผู้หญิง เพลงปี่สามารถกระตุ้นอารมณ์ทางเพศที่ถูกเก็บอยู่ภายใน นางละเวงจึง “ลี้มองค์หลงรัก” พระอภัยมณี ความรู้สึกของฝ่ายหญิงจะต้องถูกเก็บไว้ไม่ให้แสดงออก โดยเฉพาะผู้หญิงชั้นสูง แต่เพลงปี่ยังสามารถกระตุ้นให้อารมณ์นั้นแสดงออกมาได้ แสดงถึงอำนาจที่ทรงพลัง และเมื่อเพลงปี่เป็นเสมือนวาจาของพระอภัยมณีแล้ว อำนาจของฝีปากของพระอภัยมณีนีย่อมทรงอำนาจไม่แพ้กัน ดังที่นางละเวงพูดถึงพระอภัยมณีว่า “รูปก็ดีเป่าปี่เล่าก็เพราะ ช่างขอเลาะเหลือดีจะมีไหน” เพลงปี่ของพระอภัยมณีนยามเกี่ยวข้องกับหญิงก็ถูกบรรยายโดยใช้คำพูดเช่นเดียวกับเพลงปี่สะกดทัพ โดยเนื้อหาของเพลงเปรียบเสมือนคำพูดเกี่ยวกับของพระอภัยมณี

ด้อยตะริดติดดีเจ้าพี่เอ๋ย	จะละเลยเร่ร้อนไปนอนไหน
แอ้ออ้อยสร้อยฟ้าสุมาลัย	मैंเด็ดได้แล้วไม่ร้างให้ห่างเซย
ดูฉายขึ้นรินรวระทวยทอด	จะกล่อมกอดกว่าจะหลับกับขैनย
หนาวน้ำค้างพร่างพรอมลรำเพย	ใครจะเซยโฉมน้องประคองนวล

(สุนทรภู่, 2529, น. 397)

แม้เนื้อเพลงหรือคำพูดที่ปรากฏจะเลียนเสียงเป็นเสียงปี่ แต่เนื้อความก็ยังคงเป็นคำพูดเกี่ยวกับนางละเวง และหากลองเทียบกับคำพูดเกี่ยวกับนางสุวรรณมาลีสักก็แทบไม่แตกต่างกัน

แล้วว่าโยมโถมนัสประหวัดหวัง	ถึงอยู่วังใจมาอยู่ที่ภูเขา
ไม่ฉลาดเคลื่อนเหมือนหนึ่งเห็นอยู่เย็นเข้า	เหลือจะเล่าแล้วที่จิตคิดอาลัย
คุณคะนึ่งถึงโยมอยู่บ้างหรือ	หรือเพลินถือกรรมชัณไม่หวนไหว

ตัดสวาทขาดเด็ดสำเร็จไป

เจียวหรือใจเจ้าคุณพระมุนีฯ

(สุนทรภู่, 2529, น. 261)

เพลงปี่ที่ใช้เกี่ยวจะพูดเกี่ยวผู้หญิงแต่มิได้เจาะจงลงถึงผู้หญิงคนใดคนหนึ่ง แม้ในบริบทนั้นจะหมายถึงนางละเวงก็ตาม แต่หากนำไปใช้ในบริบทอื่นก็หมายถึงผู้หญิงคนอื่นได้ เช่นเดียวกัน ขณะที่คำพูดเกี่ยวนางสุวรรณมาลี เป็นคำพูดที่เฉพาะเจาะจง มีสถานการณ์ มีผู้ฟัง เพลงปี่จึงเป็นคำพูดที่มีเนื้อหาที่กว้างกว่าและเป็นสัจธรรมหรือเป็นจริงกว่าทำให้เพลงปี่มีอำนาจในกรณีของเพลงปี่ที่สะกดทัพก็เช่นเดียวกัน เนื่องจากเป็นการพูดถึงสิ่งที่เป็นสัจธรรมอย่างความรู้สึกคิดถึงบ้านของทหารที่จากครอบครัวมารบ ทำให้คำพูดนั้นสามารถดึงอารมณ์ความรู้สึกของผู้ฟังออกมาได้ เพลงปี่ที่ทรงอำนาจจึงสะท้อนถึงฝีปากของพระอภัยมณี และสิ่งนี้เองที่ทำให้ความเป็นชายของพระอภัยมณีโดดเด่นกว่าชายคนอื่น เนื่องจากลมปาก (ทั้งปี่และคำเกี่ยว) ทำให้พระอภัยมณีเก่งในเรื่องเกี่ยวผู้หญิงยิ่งนัก พระอภัยมณีเคยพูดถึงวิธีการรบของตนไว้ว่า

พระเชษฐาว่าเจ้ายังเยาว์อยู่	มิได้รู้จักการประมาทหมาย
เป็นชายชอบตอบสู้กับผู้ชาย	ถึงวอดวายไว้ชื่อให้ลือชา
อันสตรีที่ทวงทำนองงเหงี้ยว	ชอบแต่เกี่ยวกันด้วยเล่ห์เสนาหา
แม้เหมือนหมายได้ทั้งเมืองลังกา	ทุกพาราฐ์เรื่องจะเลื่องลือ
วิสัยพินิจชำนาญแต่การปาก	มิให้ยากพลไพร่ใช้หนังสือ
พระน้องยาอาหหลานทหารมือ	เรียนแต่คือดั่งได้เราไม่เคย

(สุนทรภู่, 2529, น. 446)

พระอภัยมณีเองยอมรับว่าตนเองถนัดในการใช้คำพูด/ลมปากมากกว่า และยังเห็นว่าเป็นวิธีการที่ดีกว่าการใช้กำลังด้วยซ้ำ เพราะ “มิให้ยากพลไพร่ใช้หนังสือ” ยิ่งซ้ำคือเป็นผู้หญิงก็ยิ่งสมควรใช้วิธีเกี่ยวมากกว่าสู้รบธรรมดา “อันสตรีที่ทวงทำนองงเหงี้ยว ชอบแต่เกี่ยวกันด้วยเล่ห์เสนาหา” การพูดเช่นนี้แสดงทัศนคติที่มองบทบาทชายหญิงว่าถูกแบ่งชัดเจน ผู้หญิงทำที่ว่างเหงี้ยวก็จริงแต่ความจริงชอบการเกี่ยว ผู้ชายเป็นฝ่ายเกี่ยวส่วนผู้หญิงเป็นฝ่ายถูกเกี่ยว นอกจากนั้นยังแสดงทัศนคติว่าการต่อสู้ใช้กำลังเป็นเรื่องของผู้ชายกับผู้ชาย แต่หากผู้ชายกับหญิงแล้วยอมเป็นเรื่องของการเกี่ยวพาราฐ์ ดังนั้นเมื่อหนึ่งในสามพราหมณ์ถามพระอภัยมณีว่าเพลงปี่ดีตรงไหน ใช้ได้แต่เกี่ยวผู้หญิง พระอภัยมณีจึงตอบว่า

ในเพลงปี่ว่าสามพีพราหมณ์เอ๋ย	ยังไม่เคยชมชิตพิสมัย
ถึงร้อยรสบุปผาสุมาลัย	จะชื่นใจเหมือนสตรีไม่มีเลย
พระจันทร์จรัสว่างกลางโพยม	ไม่เทียมโฉมนางงามเจ้าพราหมณ์เอ๋ย

มันได้แก้วแล้วจะค่อยประคองเคย ถนอมเขยชมโฉมประโลมลาน

(สุนทรภู่, 2529, น. 9)

คำตอบของพระอภัยมณีแสดงถึงมุมมองเรื่องผู้หญิงที่แตกต่างจากสามพราหมณ์ ขณะที่น้ำเสียงของสามพราหมณ์มองว่าการเกี่ยวผู้หญิงเป็นเพียงเรื่องไม่สลักสำคัญ ทำให้ถึงกับต้องไปรำเรียนวิชามา แต่คำตอบของพระอภัยมณีไม่เพียงแต่มิได้ปฏิเสธว่าดนตรีนั้นเอาไว้ใช้เกี่ยวผู้หญิง แต่ยังชี้ให้เห็นว่าการเกี่ยวผู้หญิงเป็นเรื่องสำคัญ ความเชี่ยวชาญในการเกี่ยวผู้หญิงหรืออาจเรียกได้ว่าความเจ้าชู้ของพระอภัยมณีนี้ นอกจากจะนำมาซึ่งความสุขดังที่ว่า “ถึงร้อยรสบุปผาสุมาลัย จะชื่นใจเหมือนสตรีไม่มีเลย” แล้ว ยังนำมาซึ่งความสำเร็จทางการเมืองด้วยส่วนหนึ่งเพราะการเกี่ยวพราภานี้เองที่นำไปสู่ชัยชนะเหนือเมืองลังกา การเกี่ยวในทัศนะของพระอภัยมณีจึงไม่ใช่เรื่องส่วนตัว แต่เป็นเรื่องที่มีผลทางการเมืองด้วย และตลอดทั้งเรื่องสิ่งที่เกิดขึ้นก็สนับสนุนทัศนะของพระอภัยมณี เพราะเมื่อพระอภัยมณีได้เมีย ก็ได้เมือง หรือได้ลูกที่มีฝีมือมาคอยช่วยเหลือในการรบทุกครั้ง

ด้วยเหตุนี้ การเกี่ยวผู้หญิงเป็นเสมือนตัววัดความเป็นชายที่ผู้ชายทุกคนต้องผ่าน ดังนั้นต้นแบบของความเป็นชายแบบพระอภัยมณีนั้น นอกจากจะเป็นกษัตริย์ที่สามารถแล้วต้องเก่งกาจในเรื่องผู้หญิงด้วย ความเจ้าชู้ของผู้ชายไทยในทัศนะเช่นนี้จึงเป็นลักษณะในเชิงบวกของผู้ชายผู้ชายที่เกี่ยวผู้หญิงไม่เป็นถือว่าขาดความเป็นชาย ดังเช่นย่องตอด ซึ่งเป็นอมนุษย์ ย่องตอดเคยเป็นลูกเศรษฐี พ่อแม่หาเมียให้แต่เข้าหาเมียไม่เป็น ถูกเมียตีตาหลุดจึงกินดาข้างนั้นและหนีเข้าไปอยู่ในปากกลายเป็นปีศาจไป ย่องตอดจึงเป็นตัวแทนของผู้ชายที่ขาดความเป็นชาย หรือเรียกได้ว่าเป็นชายที่ไร้สมรรถภาพทางเพศ ซึ่งเป็นด้านตรงข้ามของพระอภัยมณี การที่หาเมียเองไม่ได้ แสดงว่าความเป็นชายของย่องตอดบกพร่อง การที่ตัวบหน้าเสนอย่องตอดให้เป็นมนุษย์ที่กลายเป็นอมนุษย์ มีนัยยะบอกถึงความรุนแรงในความบกพร่องความเป็นชายนี้ รวบรวมจะบอกว่าคุณผู้ชายที่ขาดความเป็นชายนั้น เป็นมนุษย์ก็ยังไม่ได้ กรณีของย่องตอดคือภาพสะท้อนการให้ความสำคัญกับ “ความเป็นชาย” และความเป็นชายที่ว่ำนั้นขึ้นอยู่กับผู้หญิงเป็นสำคัญ ผู้หญิงจึงเป็นสิ่งสำคัญในการนิยามความเป็นชาย หากผู้ชายไม่มีความสามารถในการเกี่ยวผู้หญิงแล้วชายผู้นั้นถือว่าบกพร่องในความเป็นชาย และถือเป็นชายที่นำอนาคตไม่ต่างจากอมนุษย์เท่าใดนัก เหตุนี้พระอภัยมณีจึงกล่าวว่าการเกี่ยวผู้หญิงนี้สำคัญ

ตัวละครซึ่งเป็นคู่แข่งแย่งชิงผู้หญิงกับพระอภัยมณีที่เด่นที่สุดคืออุศเรน แม้ราชบุตรแห่งเมืองลังกาจะรูปโฉมงดงาม ทั้งยังเป็นชนชั้นกษัตริย์เช่นเดียวกับพระอภัยมณี แต่อุศเรนกลับพ่ายแพ้ในแทบทุกศึกที่ทำ ตัวบที่พุดถึงอุศเรนเต็มไปด้วยคำว่าอับอาย

จะกลับหลังยังลังกาน่าอดสู	ครั้นจะอยู่อายุหน้าประดาเสีย (สุนทรภู่, 2529, น. 125)
ให้แสนแค้นแสนอายุซังตายตรง	เดินไปลงเรือกลับไปลับลำ (สุนทรภู่, 2529, น. 225)
ฝ่ายลูกท้าวเจ้าสิงหลอยู่บนแท่น แต่ฮึดฮัดกัดฟันคันคะเยอ ด้วยตัวเราเขาจับมาอภัยศ แล้วมิหน้าข้าสมเด็จพะบิดา แสนระกำข้าอกเหมือนตอกแหวน	ให้แสนแค้นคำพร้องสนองเสนอ ยิ่งหาเวโรครุมกลุ่มอุรา ทั้งเสียดเสียดศักดิ์เสียดนักหนา แก่ชราที่มาถูกลูกเกาทัดพร อิเหนิงเลวแลเหมือนเงาะมาเยาะหยัน (สุนทรภู่, 2529, น. 308)

การพ่ายแพ้ศึกถึงสองครั้งสองครา ทำยสุดก็เอาชีวิตไม่รอด ถือว่าได้ว่าเป็นกษัตริย์ที่ล้มเหลว ไม่ว่าจะเป็ศึกครั้งไหนก็พบแต่ความพ่ายแพ้และน่าอับอายเพราะนอกจากจะแพ้กลศึกที่ผู้หญิงเป็นผู้ออกอุบายแล้ว ยังต้องมาเสียชีวิตเพราะคำพูดเยาะเย้ยของผู้หญิงอีกด้วย และที่น่าอับอายยิ่งกว่าคืออุศเรนพ่ายแพ้คู่มั่นที่ตนเองต้องการช่วงชิง อุศเรนไม่ได้พ่ายแพ้ศึกธรรมดา แต่พ่ายแพ้ผู้หญิงทั้งนางสุวรรณมาลีและนางวาลี นอกจากพ่ายแพ้ผู้หญิงในสนามรบแล้ว ที่ร้ายไปกว่านั้นคืออุศเรนยังล้มเหลวในสนามรักด้วย ทั้งที่ฐานะคู่มั่นของนางสุวรรณมาลีน่าจะทำให้อุศเรนได้เปรียบพระอภัยมณี แต่อุศเรนไม่สามารถทำให้นางสุวรรณมาลีมี่ใจให้ได้ ทั้งนางยังปลอมเป็นผู้ชายมาช่วยสินสมุทรรบกับอุศเรนเพราะไม่ต้องการไปลังกาด้วยอีก ตลอดทั้งเรื่องอุศเรนไม่เกี่ยวผู้หญิงเลย มีคู่มั่นเพราะผู้ใหญ่มากองกัน อุศเรนถูกสร้างภาพให้ล้มเหลวโดยเฉพาะในสิ่งที่กำหนดความเป็นชาย อุศเรนสอบตกอย่างสิ้นเชิงทั้งการเป็นกษัตริย์และการเอาชนะใจผู้หญิงราวกับตัวบพต้องการบอกเป็นนัยว่าความเป็นชายของอุศเรนนั่นอ่อนด้อยไม่ต่างจากย่องตอดเท่าไคนัก เพราะกระทั่งเมียก็ต้องให้พ่อแม่หาให้ เกี่ยวผู้หญิงก็ไม่มีดีแต่ใช้กำลัง เมื่อนางสุวรรณมาลีไม่ยอมกลับลังกาด้วย แทนที่จะอนง้อหรือพยายามเกลี้ยกล่อมนาง กลับหันไปทะเลาะกับสินสมุทร ศรีสุวรรณและพระอภัยมณีแทน แต่ก็เถียงสู้ไม่ได้เพราะไม่มีไหวพริบ

เป็นเพราะตัวบพจัดวางให้อุศเรนไม่รู้ดีนลิคนางบางเรื่องพระอภัยมณีกับนางสุวรรณมาลี ทำให้อุศเรนกลายเป็นตัวตลกที่น่าสมเพช บทบรรยายตอนอุศเรนแต่งตัวเพื่อไปรับนางสุวรรณมาลีถูกบรรยายอย่างละเอียดละออ อุศเรนแต่งกายเต็มยศเพื่อไปรับคู่มั่น แต่ทุกคนรวมทั้งคนอ่านรู้ว่านางสุวรรณมาลีมี่ใจให้พระอภัยมณีและไม่ยอมมากับอุศเรนแน่ เมื่อรวมเข้ากับความเจ้าอารมณ์ “อุศเรนคั่งแค้นแสนพิโรธ” (สุนทรภู่, 2529, น. 217) “อุศเรนเหลือแค้นแน่นอุระ”

(สุนทรภู่, 2529, น. 219) “อุศเรนเห็นจริงนิงอนาถ ใจจะขาดเสียเพราะแค้นนั้นแสนสา” (สุนทรภู่, 2529, น. 233)

ฝ่ายลูกท้าวเจ้าสิงหลอยู่บนแท่น	ให้แสนแค้นคำพร้องสนองเสนอ
แต่ฮึดฮัดกัดฟันคั่นคะเยอ	ยิงหวาเรอโรคคุมกลุ่มอุรา

(สุนทรภู่, 2529, น. 308)

อุศเรนจึงกลายเป็นตัวตลกอันน่าสมเพช ที่น่าสนใจคือ เจ้านายฝรั่งซึ่งถูกสร้างขึ้นมาเป็น คู่แข่งความรักของพระอภัยมณี กลับเป็นตัวละครที่เจ้าอารมณ์ ไม่ฉลาด และล้มเหลวทั้งในการ เป็นกษัตริย์และการเกี่ยวผู้หญิง การสร้างอุศเรนให้มีลักษณะเช่นนี้ยิ่งขับเน้นความเป็นชาย ที่สมบูรณ์ของพระอภัยมณี ทั้งยังสอดใส่เนื้อหาของ การดูแคลนฝรั่งไว้อย่างแยบยล หรือบางครั้งก็ ตรงไปตรงมาเลยทีเดียว

สินสมุทรสุดเคืองซ้ำเลื่องค้อน	แกลิ่งตัดรอนขวางความตามวิสัย
รำคาญหูจู้จี้กระไร	เขาร้องให้ไม่ทันหายวายน้ำตา
ขึ้นจะเฝ้าเร้ารบพบผู้หญิง	ชั้นจริงจริงใจฝรั่งซังหนักหนา
มิใช่การภารธุระพระบิดา	แม่ของซ้ำซ้ำไม่ให้ใครไปเลย ฯ

(สุนทรภู่, 2529, น. 214)

เป็นตอนที่พระอภัยมณี ศรีสุวรรณและสินสมุทรกำลังดีใจที่ได้พบกัน แต่อุศเรนร้อนใจ ถามหาคุ่มั่นขึ้นมากลางปลั่ง จึงโดนสินสมุทรต่อว่าเอา อุศเรนเป็นถึงราชบุตรของเมืองลังกา ถูกจัดวางให้เป็นฝ่ายร้ายทั้งที่มีจิตใจดี แต่เนื่องจากเป็นฝรั่ง ภาพของอุศเรนจึงแตกต่างไปจาก ตัวละครชายชนชั้นสูงที่เป็นคนไทย กลับไปใกล้เคียงกับภาพของตัวละครฝรั่งอีกตัวมากกว่า

โจรสล่อง หรือโจรอังกฤษที่มอมเหล้าสินสมุทรและพยายามจะเอานางสุวรรณมาลีเป็น เมีย เป็นตัวละครที่กักขฬะและโง่เขลา

จงผันผอนอ่อนน้อมยอมด้วยพี	เสียดีดีจะได้ยึดเป็นพีชผล
เคาะพนักพยกหน้ามาข้างบน	ช่วยถอนขนรักแร้พีที่เกิดนาง ฯ

(สุนทรภู่, 2529, น. 159)

โจรสล่องอังกฤษติดจะโง่	เห็นนางโกรธาเถียงจนเสียงแข็ง
ฉวยเงินดูจุกจิกจะพลิกแพลง	ทำยิ้มแหย่ห้ามว่าเจ้าอย่าอึ้ง

(สุนทรภู่, 2529, น. 160)

ภาพของโจรสล่องไม่ว่าจะเป็นการชอบใช้กำลัง ไร้มารยาท เกี่ยวผู้หญิงไม่เป็น ไม่ฉลาดเฉลียว ถูกใช้เป็นภาพลักษณ์ของฝรั่งที่ปรากฏในเรื่องไม่ว่าจะเป็นชนชั้นใด จะเห็นว่า

ภาพของโจรสลัดที่ก็ไม่ต่างจากอุศเรนเท่าไรนัก ด้วยเหตุนี้ ถึงแม้อุศเรนจะเป็นเจ้า แต่ด้วยความเป็นฝรั่ง ภาพลักษณ์ที่ปรากฏจึงเป็นภาพลักษณ์ของฝรั่งในแง่ลบมากกว่าจะเป็นภาพของชนชั้นสูงตามคติแบบไทย

ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทนำว่าช่วงเวลาที่จะพระอภัยมณีถูกเขียนขึ้นเป็นยุคเปลี่ยนผ่านเข้าสู่โลกใหม่ซึ่งมีตะวันตกเป็นผู้นำและยังอยู่ในยุคล่าอาณานิคมของตะวันตก ประเทศรอบข้างไทยล้วนแต่ตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก ไทยจึงต้องระแวงระวังชาวตะวันตกเป็นพิเศษ ถึงแม้ชนชั้นนำไทยบางกลุ่มจะยอมรับเอาวิวัฒนาการตะวันตกเข้ามาเพราะตระหนักถึงอิทธิพลของตะวันตกที่กำลังแผ่ขยายเข้ามาในภูมิภาค แต่ในแง่ศาสนาแล้ว ชนชั้นนำของไทยในยุคนั้นกลับยึดมั่นในพุทธศาสนาและเกรงว่าการเข้ามาของตะวันตกจะทำให้พุทธศาสนาเสื่อมได้ จะเห็นว่าชนชั้นนำไทยในยุคนั้นหวาดระแวงชาวตะวันตกว่าจะนำคริสต์ศาสนาเข้ามาแทนที่พุทธศาสนา จึงแบ่งแยกวิวัฒนาการของตะวันตกออกจากศาสนาเพื่อสามารถรับเอาวิวัฒนาการตะวันตกและตำราพุทธศาสนาเอาไว้ได้ ท่าทีของคนไทยที่มีต่อตะวันตกจึงเต็มไปด้วยความระแวงระวังไม่ไว้ใจ ดังพระราชดำรัสของรัชกาลที่ 3 ที่กล่าวว่า “การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ข้างพวกฝรั่ง” (ไมเคิล ไรท์, 2545, น.194) การระแวงระวังไม่ไว้ใจนี้เองนำไปสู่ภาพลักษณ์ของชาวตะวันตกในแง่ลบ ชาวตะวันตกจึงถูกนำเสนอให้เป็นตัวละครที่โง่เขลา ไร้มารยาทและชอบใช้กำลัง แม้จะเป็นชนชั้นสูงก็ตาม

ถึงแม้ความเป็นชนชั้นสูงจะทำให้ผู้ชายเป็นที่น่าปรารถนา แต่ก็ไม่ได้หมายถึงชนชั้นสูงในทุกกรณี อุศเรนเป็นตัวอย่างหนึ่งที่ชัดเจน ตัวตัดสินความเป็นชายของไทยจริงๆ แล้วถูกวัดจากความเจ้าชู้ต่างหาก ซึ่งความเจ้าชู้ที่ว่านี้คือความสามารถในการเกี้ยวผู้หญิง ซึ่งมีความหมายในแง่บวกมากกว่าแง่ลบ เนื่องจากสังคมในยุคที่พระอภัยมณีถูกเขียนขึ้นเป็นสังคมแบบผิวเดี่ยวหลายเมีย ความเจ้าชู้จึงหมายถึงเสน่ห์ของผู้ชายในการดึงดูดผู้หญิง ยิ่งเจ้าชู้เท่าไรก็ยิ่งยืนยันถึงอำนาจทางเพศของผู้ชายคนนั้นเท่านั้น ดังนั้นการเกี้ยวผู้หญิงเป็นจึงเป็นสิ่งที่ผู้ชายปรารถนา เช่นที่หัสไชยรำพึงว่า

นึกคะเนถึงที่เขาเป็นเจ้าชู้	จะเรียนรู้ไว้อย่างไรที่ไหนหนอ
ผู้หญิงรักลึกลอบมาชอบพอ	แม้พบหมอมเหมือนเช่นนั้นขยันจริง
จะเรียนร่ำทำอะไรมิลำบาก	มันยอดยากอย่างเดียวเกี้ยวผู้หญิง
ถึงยามดึกนี้กนอนแนบหมอนอิง	เร่ไรหิ่งเหวเอยริมหิมวา

(สุนทรภู่, 2529, น. 672)

การเกี่ยวผู้หญิงจึงเป็นศิลปะและชั้นเชิงที่ไม่ได้หัดกันง่ายตาย การหัดเกี่ยวผู้หญิงเป็นกระบวนการสำคัญในการเติบโตเป็นผู้ชายเต็มตัว ซึ่งเป็นเสมือนด่านทดสอบสำคัญที่ผู้ชายต้องผ่านไปสู่อุบัติเป็นใหญ่ สิ้นสมุทรวงก็เช่นเดียวกันที่กลุ่มใจถึงกับต้องไปขอความรู้บรรดานายท้ายเรือ

จำจะถามความรู้เจ้าชู้ก่อน	ไปผันผ่อนพูดประโลมโฉมเฉลา
แล้วตรัสสั่งนายประจำลำสำเภา	หาคนเก่ามีคู่ชิดชู้เมีย
มาซักถามความเกี่ยวข้องเกี่ยวผู้หญิง	เดิมพาดพิงพูดอย่างไรจึงได้เสีย
หรือมีหมอบริกรรมช่วยทำเยย	หรือคลอเคลียคล้ำต้องทำนองใน ฯ

(สุนทรภู่, 2529, น. 706)

การเรียนรู้การเกี่ยวผู้หญิงจากคนที่มีประสบการณ์มาก่อน สื่อให้เห็นว่าการเกี่ยวผู้หญิงเป็นวัฒนธรรม เป็นศิลปะและชั้นเชิงที่สืบทอดกันมาโดยถ่ายทอดผ่านประสบการณ์ของผู้ที่ผ่านมาก่อน ไม่ใช่เรื่องไร้แก่นสารเสียทีเดียว ดังที่พระอภัยมณีว่าไว้ในเพลงปี่ว่า การเกี่ยวผู้หญิงเป็นเรื่องสำคัญ ซึ่งเป็นเพราะผู้หญิงเป็นผู้กำหนดความเป็นชายนั้นเอง เช่นนั้นแล้วอะไรจะเป็นตัวกำหนดความเป็นหญิงในเรื่องพระอภัยมณี

ความเป็นหญิง: ความเป็นเมียและแม่

อยู่ภายหลังยังมีสตรีหนึ่ง	อายุถึงสามสิบสี่ไม่มีผัว
ชื่อวาลีสีเ็นอนันคล้ำมัว	รูปก็ชั่วชายไม่อาลัยแล

(สุนทรภู่, 2529, น.254)

วาลีเป็นหนึ่งในเมียของพระอภัยมณีที่มีบทบาทเด่นมากในเรื่อง บทเปิดตัววาลีนั้น น่าสนใจตรงที่สะท้อนให้เห็นทัศนคติต่อผู้หญิงที่เด่นชัดมาก กล่าวคือ ประเด็นอายุ"ถึง"สามสิบสี่ แต่ยังไม่ผัวถูกยกมาพูดก่อนชื่อด้วยซ้ำ การยกประเด็นผู้หญิงที่อายุสามสิบสี่แต่ยังไม่ผัวขึ้นมาเปิดตัวตัวละคร ตอกย้ำทัศนคติที่ว่าผู้หญิงต้องออกเรือนและต้องออกตั้งแต่สาวด้วย นางวาลีซึ่งอายุ 34 ยังไม่ออกเรือนจึงถือเป็นเรื่องแปลก คติแบบผู้หญิงต้องเป็นเมียและแม่นี้ไม่ใช่ของแปลกใหม่ในสังคมไทย อีกทั้งยังไปด้วยกันได้ดีกับคติแบบผู้ชายต้องเจ้าชู้อีกด้วย

แม้พระอภัยมณีจะมีเมีย 5 คน แต่ในตอนท้ายเหลือเพียง 2 คนเท่านั้น นางยักษ์ถูกอำนาจปีของพระอภัยมณีตาย นางวาลีถูกปีศาจอุศเรนฆ่าตาย ส่วนนางเงือกถูกทิ้งไว้ที่เกาะแก้วพิสดาร นางกษัตริย์ทั้งสองที่ยังครองเมืองอยู่กับพระอภัยมณีคือนางสุวรรณมาลีและนางละเวง

ความตายของนางยักษ์และนางวานีนั้นเป็นที่เข้าใจได้ นางวานีพูดให้บุตรเรนตายถือว่าเป็นผู้นำที่เจียบขาด แต่ก็ถือว่าเหี้ยมโหดด้วยเช่นกัน นางยักษ์ถือเป็นหญิงร้ายที่ร้ายที่สุดในเรื่อง และนางเงือกถือเป็นด้านตรงข้ามคือเป็นผู้หญิงที่ดีแสนดี แต่การที่นางเงือกถูกทำให้หายไปจากเรื่องทั้งที่เป็นตัวละครหญิงที่เพียบพร้อมไปด้วยคุณสมบัติของผู้หญิงดีนั้นน่าสนใจยิ่งนัก นางเงือกมีรูปโฉมงดงาม เป็นผู้ช่วยเหลือพระอภัยมณีและสินสมุทรหนีจากนางยักษ์จนพ่อแม่ถูกนางยักษ์ฆ่าตายเมื่อมาอยู่ที่เกาะแก้วพิสดารตกเป็นเมียของพระอภัยมณี แต่ก็ถูกทิ้งไว้ที่เกาะเพราะพระอภัยมณีต้องโดยสารเรือนางสุวรรณมาลีไป เมื่อลูกอายุได้ 3 ขวบก็ยินยอมปล่อยให้ลูกออกตามหาบิดา (ที่ไม่เคยเห็นหน้า) เรียกได้ว่านางเงือกมีคุณสมบัติที่เพียบพร้อมของผู้หญิงดีตามอุดมคติ หรือพูดให้ง่ายคือเป็นผู้หญิงที่ยินยอมเป็นฝ่ายถูกกระทำโดยไม่ปริปาก แต่เหตุใดตัวละครที่เพียบพร้อมด้วยคุณลักษณะของผู้หญิงดีนี้จึงถูกจัดวางให้เป็นครึ่งสัตว์ครึ่งมนุษย์ การที่บทบาทของนางเงือกหายไปตั้งแต่ตอนต้นๆ ของเรื่องทำให้เห็นว่าการใช้คุณสมบัติ “หญิงดี” “หญิงเลว” มาจัดแบ่งการเป็นเมียที่ดี และการเป็นเมียที่เลวนั้นใช้ไม่ได้สำหรับเมียทั้งห้าของพระอภัยมณี เพราะนางเงือกจัดว่าเป็นหญิงดี แต่นางเงือกหายไปจากเรื่องตั้งแต่ตอนต้นๆ

การเป็นเมียในที่นี้ไม่จำเป็นต้องผ่านพิธีแต่งงานหรือพิธีทางศาสนา บรรดาเมียทั้งห้าคนของพระอภัยมณีมีเพียงนางสุวรรณมาลีเท่านั้นที่มีพิธีอภิเษกสมรส ส่วนเมียคนอื่นถือเป็นเมียภายหลังจากมีเพศสัมพันธ์ ในแง่นี้แล้วยิ่งตอกย้ำให้เห็นถึงระบบผัวเดียวหลายเมียในยุคนั้น กล่าวคือการที่ถือเป็นเมียหลังจากการมีเพศสัมพันธ์ (ครั้งแรกของผู้หญิง) นั้นหมายความว่าผู้หญิงจะต้องมีผัวได้คนเดียวเท่านั้น และห้ามมีเพศสัมพันธ์กับผู้ชายคนอื่นอีก ขณะที่การถือเป็นเมื่อย่อมหมายความว่าผู้ชายจะต้องรับผิดชอบเลี้ยงดูด้วยเช่นกัน ระบบผัวเดียวหลายเมียนี้อื้อต่อการขยายอำนาจทางการเมืองของผู้ชายชั้นสูง เพราะในอดีตผู้หญิงถูกใช้เป็นเครื่องมือสานสัมพันธ์ทางการเมือง หรือบางครั้งผู้หญิงก็เป็นตัวแทนของเมืองที่ผู้ชายจะต้องเข้าไปปกป้องและยึดครอง ความเป็นเมียจึงเป็นมากกว่าการร่วมหลับนอนอย่างเดียว แต่ความเป็นเมียที่ดีจึงไม่ใช่แค่มีรูปร่างหน้าตาที่งดงาม แต่จะต้องทำประโยชน์ให้กับผัวด้วย เห็นได้จากพระอภัยมณีได้รับผลประโยชน์ทุกครั้งในการได้เมีย นางยักษ์และนางเงือก ให้สินสมุทรและสุดสาครที่เป็นกำลังสำคัญในการศึก นางสุวรรณมาลีและนางละเวงทำให้พระอภัยมณีเป็นผู้ครองเมืองผลึกและลังกา ส่วนนางวานีเป็นที่ปรึกษาออกอุบายให้พระอภัยมณีได้นางสุวรรณมาลีและชนะในการศึก ในแง่นี้แล้วเมียจึงเป็นผลประโยชน์ และภายใต้กรอบคิดเช่นนี้เราสามารถอธิบายว่าเหตุใดนางเงือกจึงถูกจัดวางให้เป็นอมมนุษย์ นั้นเพราะนางเงือกจัดเป็นเมียที่ไม่มีเมืองหรือไม่มีสมบัติติดตัว แม้จะให้กำเนิดบุตรที่เป็นกำลังสำคัญให้กับพระอภัยมณีก็ตาม ขณะที่นางสุวรรณมาลีและนางละเวงล้วน

แต่มีเมืองที่พระอภัยมณีสามารถเข้าครองได้ และด้วยเหตุนี้เองการที่ตัวบทจัดวางให้บิดาของนางสุวรรณมาลี เจ้าลังกาและอุศเรนสิ้นชีวิตลง ก็เพื่อให้อาณาจักรไม่มีผู้ปกครอง การได้นางสุวรรณมาลี และนางละเวงของพระอภัยมณีจึงหมายถึงการได้เมืองทั้งสองด้วย

ดังนั้นเราสามารถแบ่งเมียพระอภัยมณีออกเป็นสองกลุ่ม กลุ่มแรกคือมีเมืองมีสมบัติ กับอีกกลุ่มคือไม่มีเมืองไม่มีสมบัติ (แต่มีคุณสมบัติอื่นมาแทนที่) นางสุวรรณมาลีและนางละเวงจัดอยู่ในกลุ่มแรก ส่วนนางยักษ์ นางเงือก และนางวาฬ จัดอยู่ในกลุ่มหลัง การแบ่งแบบนี้ทำให้อธิบายเนื้อเรื่องได้ นางสุวรรณมาลีและนางละเวงถือเป็นเมียพระอภัยมณีที่มีบทบาทเด่นทั้งสองตัว และอยู่เคียงคู่กับพระอภัยมณีจวบจนจบเรื่อง ส่วนเมียอีกสามคนที่อยู่ในกลุ่มที่สองจะมีบทบาทเฉพาะตอน จากนั้นก็จบชีวิตลงหรือถูกลบบทบาทหายไปจากเรื่อง ในแง่นี้ชี้ให้เห็นว่าเมียที่ดีที่อยู่ครองคู่กับพระสวามีคือผู้หญิงที่มีสมบัติติดตัว หรือมีเมืองมีอาณาจักร การที่พระอภัยมณีได้ครองเมืองผลึก(พร้อมได้นางสุวรรณมาลี)แล้ว แต่ยังไม่หยุดแค่นั้น ยังได้นางละเวงเป็นเมียทำให้เมืองลังกาเป็นเมืองในอาณัติของพระอภัยมณีอีกเมืองหนึ่ง ซึ่งแม้จะทิ้งให้นางละเวงครองเมือง แต่อำนาจของพระอภัยมณีเหนือเมืองลังกานั้นมีอยู่ ย่อมแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของผู้หญิงกับเมือง ด้วยเหตุนี้ ผู้หญิงที่น่าปรารถนานอกจากจะเป็นผู้หญิงชั้นสูงที่มีรูปโฉมงดงามแล้ว ยังต้องเป็นเจ้าของเมืองหรืออาณาจักรอีกด้วย ซึ่งกรอบคิดแบบนี้สอดคล้องกับคติความเชื่อของไทยในอดีต ศิราพร จิตะฐาน ณ ถลาง (2537, น.159-166) ศึกษาความขัดแย้งระหว่างตัวเอกและผู้ร้ายในนิทานจักรๆ วงศ์ๆ พบว่า ความขัดแย้งในนิทานจักรๆ วงศ์ๆ มักเป็นความขัดแย้งระหว่างบุคคลอันเนื่องมาจากชีวิตแต่งงาน นั่นก็คือความขัดแย้งระหว่างลูกเขยกับพ่อตา ซึ่งความขัดแย้งนี้มีพื้นฐานมาจากกฎเกณฑ์การย้ายที่อยู่หลังการแต่งงานในสังคมไทย ที่นิยมให้ฝ่ายชายย้ายมาอยู่กับฝ่ายหญิง หรือที่เรียกง่าย ๆ ว่า แต่งลูกเขยเข้าบ้าน ซึ่งการที่ลูกเขยเข้าไปอยู่ในบ้านภายใต้อำนาจของพ่อตา ย่อมเกิดความขัดแย้งขึ้นได้เสมอ นิทานจักรๆ วงศ์ๆ ได้สะท้อนความขัดแย้งในครอบครัว และความปรารถนาเล็กๆ ของพ่อตาและลูกเขยที่ต้องการให้มีผู้มีอำนาจสูงสุดในบ้านเพียงคนเดียวเท่านั้น

ความขัดแย้งระหว่างพ่อตาและลูกเขยที่ต้องการเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในบ้าน เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเสมอและถูกสะท้อนออกมาทางนิทานของไทย กล่าวได้ว่า ผู้หญิงที่เป็นเจ้าของเมืองที่ไม่มีผู้ปกครองจึงเป็นผู้หญิงที่ยังน่าปรารถนาเพราะผู้ชายจะไม่ต้องแย่งชิงอำนาจกับใครในบ้าน(เมือง) เหตุนี้เองที่ตัวบทจัดวางให้พระราชบิดาของนางสุวรรณมาลีสิ้นพระชนม์เมื่อเรือแตก และพระมารดาของนางก็ขึ้นขอบในรูปโฉมของพระอภัยมณี สถานะของครอบครัวที่มั่งคั่ง ไม่มีพ่อตาให้ขัดแย้ง ทั้งแม่ยายก็รักใคร่ ทำให้ผู้หญิงคนนั้นถือเป็นเมียในอุดมคติก็ว่าได้ เพราะเมื่อลูกเขย

ผู้ชายชั้นสูงเป็นผู้ชายที่พึงปรารถนาเพราะเป็นเครื่องกำนัลความสุขสบายเท่าใดนัก นอกจากนี้ การรับสินสมุทรเป็นลูกบุญธรรมของนางสุวรรณมาลีถือได้ว่าส่งผลดีต่อนาง เพราะสินสมุทรช่วยชีวิตนางไว้ตอนเรือแตก และเป็นเสมือนผู้พิทักษ์ติดตามนางไปแทบทุกที่ทั้งยังเป็นกำลังสำคัญในการรบทุกครั้ง ความรักและผูกพันซึ่งเกิดจากความเป็นแม่ในตัวของนางสุวรรณมาลีนั่นส่งผลดีแก่ตัวนางไม่ใช่แค่ในเรื่องการปกป้องคุ้มครองเท่านั้น แต่สินสมุทรยังเป็นตัวกลางที่ช่วยพระอภัยมณีเกี่ยวนางสุวรรณมาลีอีกด้วย เช่นเดียวกับยุพาผกา กับสุลาลีวันซึ่งเป็นลูกบุญธรรมของนางละเวงที่มีส่วนช่วยให้พระอภัยมณีได้นางละเวง และยังช่วยรบเคียงบ่าเคียงไหล่อีกด้วย ความเป็นแม่ที่มีอยู่ในตัวละครหญิงทั้งสองจึงมีส่วนทำให้ตัวละครได้มาซึ่งความสำเร็จ อีกทั้งความเป็นแม่ยังสื่อถึงความอ่อนโยน ทำให้นางละเวงเป็นนางร้ายที่ไม่เหมือนนางร้ายเท่าใดนัก “บทของนางละเวงวิณพานั้น ค่อนข้างแปลกกว่าตัวผู้หญิงในเรื่องอื่นๆ คือมีลักษณะเป็นทั้งนางเอกและผู้ร้ายก้ำกึ่งกัน” (สุวรรณภา เกรียงไกรเพ็ชร, 2549, น. 175) ความเป็นแม่จึงเป็นลักษณะที่ดีของผู้หญิงซึ่งผู้หญิงคนใดหากมีคุณลักษณะนี้อย่างเข้มข้นจะถือว่าเป็นผู้หญิงที่ดี อีกทั้งคติความเชื่อที่ว่าลูกจะเป็นเครื่องรับรองความสุขสบายในบั้นปลายชีวิตยังทำให้ลูกเป็นเป้าหมายสูงสุดของผู้หญิง ซึ่งในแง่นี้จึงเป็นการเน้นย้ำคติแบบผู้หญิงต้องเป็นเมียและแม่ให้หนักแน่นขึ้นไปอีก

ในทางตรงกันข้าม การใส่ลักษณะที่ขาดความเป็นแม่ให้กับนางผีเสื้อสมุทรซึ่งเป็นภาพตัวแทนของอำนาจที่ผู้ชายกลัว ทำให้ตัวละครนี้เป็นตัวร้ายที่น่าเกลียดชังยิ่งขึ้น ตั้งแต่แรกเริ่มเรื่อง ลักษณะที่ไร้ความเป็นแม่ของนางยักษ์ถูกปูพื้นด้วยการให้ภาพพระอภัยมณีเลี้ยงลูกส่วนนางยักษ์ออกไปหาอาหาร

พระบิดุรงค์ทรงศักดิ์ก็รักใคร่	ด้วยเนื้อไขมิได้คิดริษยา
เฝ้าเลี้ยงลูกผูกเปลแล้วห่มผ้า	จนใหญ่กล้าอายุได้แปดปี
...	
ฝ่ายกุมารสินสมุทรสุดสวาท	ไม่ห่างบาทบิดาอำชฌาสัย
ความรักพ่อยิ่งกว่าแม่มาแต่ไร	ด้วยมิได้ขู่เข็ญเช่นมารดา

(สุนทรภู่, 2529, น. 99)

ตัวบทต้องการแสดงให้เห็นว่าการที่บทบาททางเพศสลับกัน ทำให้สินสมุทรรักพ่อกว่าแม่ ในที่นี้บทบาทแม่ส่งผลดีต่อพระอภัยมณี ขณะที่นางยักษ์ไม่ได้เคร่งครัดจากกรรสวมบทบาทพ่อ ในทางตรงกันข้าม กลับแสดงถึงความบกพร่องในหน้าที่แม่ของนางยักษ์ด้วยซ้ำ

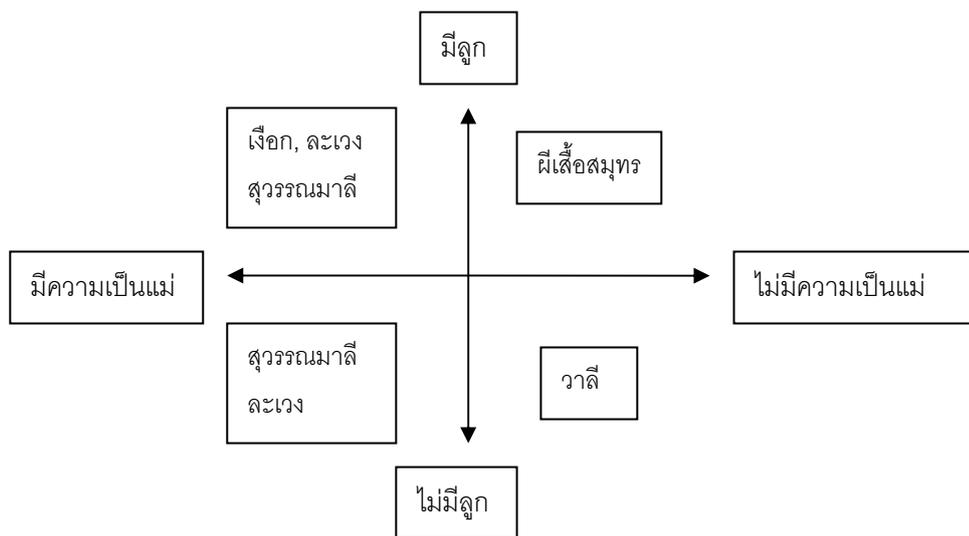
อสุรีผีเสื้อเหลือจะอด	แค้นโอรสราวกับไฟไหม้มั่งสา
ช่างหลอกหลอนผ่นผ่นจ้านรรจา	แม่นจะว่าโดยดีเห็นมิฟัง

จะจับไว้ให้พาไปหาพ่อ แล้วหักคอเสียให้ตายเมื่อภายหลัง
 โกรธवादผาดเสียวสำเนียงดัง น้อยหรือยังโหลกเหยกเด็กเกร

(สุนทรภู่, 2529, น. 109)

อาการโกรธลูกที่ขัดขวางไม่ให้ไปหาพ่อ และความคิดที่จะฆ่าลูกทิ้ง ทำให้ความตายของนางผีเสื้อสมุทรเป็นสิ่งที่สมควรเกิดขึ้น เพราะนอกจากแสดงว่านางยักษ์เลือกผัวมากกว่าลูกแล้ว ยังแสดงถึงจิตใจที่โหดเหี้ยมอีกด้วย ซึ่งความจริงแล้วความดุร้ายกับความเป็นแม่ไม่จำเป็นต้องขัดแย้งกันเสมอไป แต่นางยักษ์กลับถูกสร้างให้มีทั้งความดุร้ายและขาดซึ่งความเป็นแม่ เพื่อเน้นย้ำให้เห็นว่าความเป็นแม่ไม่ใช่เรื่องทางชีวภาพ แต่เป็นเรื่องของจิตใจที่ดีงามและความอ่อนโยน ดังนั้นหากนางยักษ์มีความเป็นแม่ สุนทรภู่คงฆ่าตัวละครนี้อย่างไม่สนิทาใจนัก

ความเป็นแม่ถูกสร้างให้เป็นสัญลักษณ์ของจิตใจที่ดีงามของผู้หญิง ด้วยเหตุนี้ตัวละครหญิงที่มีความเป็นแม่จึงเป็นตัวละครที่ถูกสร้างให้มีจิตใจดี แม้จะเป็นศัตรูกับพระอภัยมณีก็ตาม ส่วนตัวละครที่ไม่มีความเป็นแม่ มักจะเป็นฝ่ายไม่ดี และจบลงด้วยความตาย เมื่อความเป็นแม่และการมีลูกถูกแยกออกจากกัน การนำลักษณะทั้งสองมาพิจารณาเมื่อยังทั้งห้าของพระอภัยมณีก็จะแบ่งได้เป็นแผนผังดังนี้

จะเห็นว่าแกนที่แบ่งความเป็นแม่/ไม่เป็นแม่เป็นการแบ่งตัวละครที่สมเหตุสมผลกับเรื่องมากกว่าแกนมีลูก/ไม่มีลูก ตัวละครฝั่งที่มีความเป็นแม่จะถูกจัดว่าเป็นตัวละครฝ่ายดี โดยเฉพาะโซนด้านล่างถูกให้คุณค่าเป็นพิเศษนั่นคือผู้หญิงที่มีความเป็นแม่ตั้งแต่ยังไม่มีลูก เช่นนางสุวรรณมาลีและนางละเวง แม้นางละเวงจะต่อสู้กับพระอภัยมณีในตอนแรก แต่ท้ายที่สุด

คึกคักกลายเป็นคึกซิ่งตัวพระอภัยมณี นางละเวงเป็นตัวละครที่ถูกมองว่ามีลักษณะก้ำกึ่ง ไม่ใช่นางร้ายเสียทีเดียว นางสุวรรณมาลีและนางละเวงถือเป็นนางกษัตริย์ที่ปฏิบัติตนอยู่ในกรอบของ “ผู้หญิงดี” ประกอบเข้ากับคุณสมบัติของการเป็นเมียที่ดี (มีบ้านเมืองมีอาณาจักร) ทำให้ทั้งสองมีบทบาทเด่นและได้อยู่ครองคู่กับพระอภัยมณีในท้ายที่สุด ส่วนนางเงือกปรากฏบทบาทเพียงต้นเรื่องเท่านั้น แต่กระนั้นตัวละครตัวนี้ก็ยังคงเป็นที่จดจำทุกครั้งทีพุดถึงเรื่องพระอภัยมณีและบางครั้งถือเป็นนางเอกด้วยซ้ำหากเทียบคู่กับนางผีเสื้อสมุทรเนื่องจากนางเงือกเป็นผู้หญิงที่มีคุณสมบัติ “หญิงดี” ที่เพียบพร้อม แต่ด้วยความเป็นแม่ของนางเงือกไม่ได้มีคุณลักษณะพิเศษเหมือนนางสุวรรณมาลีและนางละเวง เป็นเพียงระดับปกติ คือมีลูกแล้วจึงมีความเป็นแม่ ประกอบกับความเป็นเมียที่ไม่มีสมบัติไม่มีเมือง ดังนั้นแม่จะจัดอยู่ใน “ผู้หญิงดี” แต่ถูกจัดวางให้เป็นอมนุษย์ทำให้การทิ้งนางไว้ที่เกาะแก้วพิสดารและติดตามนางสุวรรณมาลีออกมาของพระอภัยมณี เป็นสิ่งที่ชอบธรรมตามตัวบท

ส่วนในอีกด้านหนึ่ง ผู้หญิงที่มีลูกแต่ไม่มีความเป็นแม่อย่างนางผีเสื้อสมุทรเป็นตัวร้ายที่จบชีวิตด้วยอำนาจปีศาจของพระอภัยมณี หากผู้หญิงที่มีความเป็นแม่ตั้งแต่มิไม่มีลูกถือเป็นผู้หญิงที่มีคุณค่าที่สุด ผู้หญิงที่มีลูกแต่ไม่มีความเป็นแม่ถือเป็นผู้หญิงที่ชั่วร้ายที่สุด นางยักษ์ถูกเสนอภาพว่ามีจิตใจหยาบช้า คิดฆ่าได้กระทั่งลูกตัวเอง การไร้ซึ่งความเป็นแม่ถูกจับคู่เข้ากับจิตใจที่เหี้ยมโหดเป็นเพราะตัวบทต้องการสื่อว่าผู้หญิงต้องมีความเป็นแม่ ผู้หญิงที่มีความเป็นแม่เป็น “ผู้หญิงดี” ส่วนนางวาลีไม่มีทั้งลูกและไม่มีทั้งความเป็นแม่ จึงไม่จัดอยู่ใน “ผู้หญิงดี” นางเป็นผู้ช่วยเหลือพระอภัยมณีในหลายเรื่องแต่กลับถูกสร้างให้เป็นตัวละครที่มีรูปชั่ว และแม้ว่าการตัดสินใจพุดให้อุศเรนออกแตกตายเป็นกระทำไปตามหลักของผู้นำที่ดี แต่ท้ายที่สุด นางวาลีถูกทำให้จบชีวิตลงด้วยฝีมือปีศาจอุศเรนราวกับต้องการบอกเป็นนัยว่าจุดจบนี้เกิดขึ้นเพราะจิตใจที่เหี้ยมโหดของนางนั่นเอง นอกจากนี้ความเป็นเมียของนางวาลีถือว่าบกพร่องเพราะมีเพียงปัญญาเท่านั้นที่เป็นประโยชน์กับพระอภัยมณี เมื่อเทียบกับนางสุวรรณมาลีและนางละเวงแล้ว ความเป็นเมียของนางวาลีจึงไม่ถือเป็นเมียที่ดี เหตุที่ความเป็นหญิงถูกนิยามด้วยความเป็นเมียและแม่ นางยักษ์จึงต้องลักพาตัวพระอภัยมณีและนางวาลีต้องเป็นฝ่ายเข้ามาเสนอตัวกับพระอภัยมณี ผู้หญิงที่ขาดความเป็นหญิงถูกสร้างให้มีลักษณะที่เป็นอื่น สะท้อนออกมาในรูปแบบลักษณะที่ชั่วร้าย และสวมบทบาทผู้กระทำซึ่งเป็นบทบาทของผู้ชายและท้ายที่สุดตัวละครเหล่านี้ก็ถูกหลงโทษด้วยความตาย เหตุนี้เองเราจึงได้เห็นกระบวนการหล่อหลอมความเป็นแม่แทรกซึมอยู่ในชีวิตประจำวันของผู้หญิงชนชั้นสูง

ฝ่ายโฉมยงองค์อรุณรัศมี	กับนารีร่วมใจที่ใช้สอย
เล่นสนุกตึกตาตัวน้อยน้อย	ล้วนใส่สร้อยเสมาน่าเอ็นดู
เอาเศษผ้ามาทำผ้านุ่งห่ม	ปักปิ่นถมทองหุ้มใส่ตุ้มหู
มีฉากชั้นกันห้องช่องประตู	เป็นที่อยู่ตึกตาน่าสำราญ
ถึงเวลาพาลูกเที่ยวอุ้มเล่น	มิได้เว้นเป็นสุขสนุกสนาน
ทำโกนจุกลงท่าทางนการ	แสนสำราญตามประสากุมารี่ ฯ

(สุนทรภู่, 2529, น. 166)

การเล่นตึกตาของเด็กผู้หญิงชนชั้นสูงโดยสมมติให้ตึกตาเป็นลูกเป็นการฝึกหัดให้เด็กผู้หญิงเติบโตขึ้นมาเป็นเมียและเป็นแม่ การเล่นสมมติตึกตาให้เป็นลูกเป็นการปลูกฝังความเป็นแม่ให้ผู้หญิงตั้งแต่ยังเป็นเด็ก เพื่อเติบโตขึ้นเป็น “ผู้หญิงที่ดี” นั่นคือให้มีจิตใจที่เต็มเปี่ยมด้วยความ เป็นแม่แม้จะยังไม่มียุก็ก็ตาม เพราะการที่มีความเป็นแม่อย่างเข้มข้น ย่อมหมายถึงการมีอนาคตที่ดี เหล่านี้คือการปลูกฝังให้ผู้หญิงชนชั้นสูงเป็นเมียและเป็นแม่ที่ดีนั่นเอง

พื้นที่ความสัมพันธ์เชิงบุคคล: ผู้ชายชนชั้นสูงเป็นผู้กระทำ ผู้หญิงชนชั้นสูงเป็นผู้ถูกกระทำ

เมื่อความสัมพันธ์ชาย/หญิงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างการเกี้ยวพาราสี กับความเป็นเมียและแม่ เพศวิถีแบบนี้เป็นการแบ่งบทบาทผู้กระทำ/ผู้ถูกกระทำหรือฝ่ายรุก/ฝ่ายรับอย่างชัดเจนเช่นกัน ผู้ชายต้องเป็นฝ่ายเกี้ยว (ผู้กระทำ) ส่วนผู้หญิงเป็นฝ่ายถูกเกี้ยว (ถูกกระทำ)

ไม่ลำบากยากเย็นเป็นแต่เขา	เข้าคลังเกล้าต้องถูกดอกลูกเอ๋ย
---------------------------	--------------------------------

(สุนทรภู่, 2529, น. 565)

นางฟังคำซ้ำแสนสวาทรัก	แกลิ่งห่วงงหนักตามทำนองของสงวน
-----------------------	--------------------------------

(สุนทรภู่, 2529, น. 88)

นึกคะเนถึงที่เขาเป็นเจ้าชู้	จะเรียนรู้ไว้อย่างไรที่ไหนหนอ
ผู้หญิงรักลักลอบมาชอบพอ	แม้พบหมอมเหมือนเช่นนั้นขยันจริง

(สุนทรภู่, 2529, น. 672)

และคำสั่งสอนที่นางเกษราได้รับในคืนแต่งงานก็สะท้อนบทบาทเมีย(ที่ดี) ของผู้หญิงชนชั้นสูงเช่นกัน

แล้วดูหลังสั่งสอนประสาหญิง	แม้งามยิ่งยอดสตรีไม่มีสอง
จะจำไกลไปอยู่ด้วยคู่ครอง	อย่าให้ซ่องเคื่องอัชฌาพระสามี
อย่าถือองค์นงลักษณ์ว่าอัคเรศ	แม่ดวงเนตรนี้กว่าเหมือนทาสี
ต้องชื่อตรงจงรักด้วยภักดี	ถึงราตรีกราบบาทอย่าขาดวัน
ถ้าเธอกริ้วแม่อย่าโกรธพิโรธตอบ	ประณตมอบโอรสอ่อนค้อยผ่อนผัน
อนึ่งเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล	อย่าป้องกันหึงหวงให้ล่วงเกิน

(สุนทรภู่, 2529, น. 96)

การเปรียบเทียบที่เป็นดังทาสเป็นยอดหญิงนั้น เป็นการตอกย้ำบทบาทผู้กระทำ/ผู้ถูกกระทำของชายหญิงชนชั้นสูงในสังคมศักดินา การหล่อหลอมบรรทัดฐานทางเพศเช่นนี้ถูกสืบทอดผ่านบทบาทของแม่ซึ่งเป็นผู้หญิงเหมือนกัน ทำให้บรรทัดฐานทางเพศนี้ยิ่งเพิ่มความแข็งแกร่งยิ่งขึ้น

ในสังคมศักดินา กษัตริย์ถือเป็นผู้มีอำนาจสูงสุด พื้นที่ส่วนตัวของกษัตริย์คือพระราชฐานชั้นใน ซึ่งฝ่ายในของกษัตริย์จะประกอบด้วยมเหสี สนม อีกทั้งยังบรรดาหม่อมหม่ามนางในอีกจำนวนมาก ผู้ชายที่มีอำนาจเหนือสุดในแผ่นดินเป็นผู้ชายเพียงคนเดียวในฝ่ายในที่ผู้หญิงทุกคนเฝ้าปรารภณา แต่เนื่องจากผู้หญิงในฝ่ายในมีจำนวนมาก กษัตริย์จึงอยู่ในฐานะ “ผู้เลือก” ผู้หญิงในฝ่ายในจึงอยู่ในฐานะระค้อยให้ “ถูกเลือก” เราจึงมักได้ยินเรื่องราวการแย่งชิงดีชิงเด่นของบรรดาฝ่ายหญิงในวังอยู่เสมอ กระทั่งมเหสีซึ่งเป็นเมียเอกก็มิได้หมายความว่าจะมีสถานะที่มั่นคงกว่าคนอื่น เช่น “แล้วพระองค์ทรงสำราญผ่านสมบัติ แต่นางกษัตริย์มเหสีนั้นชี้หึงเห็นโปรดใครใหญ่ขึ้นก็มิ่งตึง จึงทรงครรภ์ไม่ทันถึงในครึ่งปี” (น. 300) การมีลูกให้กษัตริย์จึงถือเป็นจุดสูงสุดของผู้หญิงฝ่ายใน เพราะการมีลูกจึงเป็นเครื่องการันตีความมั่นคงให้กับผู้หญิงด้วยเหตุนี้การเป็นแม่และการมีความเป็นแม่จึงเป็นแก่นแกนสำคัญของความเป็นผู้หญิง(ชนชั้นสูง)

บทบาทผู้กระทำและผู้ถูกกระทำไม่ได้จำกัดอยู่แค่ในพระราชฐานชั้นในเท่านั้น ในพื้นที่ส่วนตัวอื่นๆ ของชนชั้นสูงก็ยังปรากฏเค้าร่างของบทบาทที่ถูกแบ่งตายตัวนี้เช่นกัน เช่นในชนบของการชมโคม ซึ่งส่วนใหญ่เป็นตัวละครฝ่ายชายที่ชมโคมฝ่ายหญิง

พระโอรสผู้เยี่ยมเทียมสีลันจีจิม	เป็นลัถย์มเี่ยมหมายทั้งซ้ายขวา
ชนงเนตรเกศกรกัลยา	ดั่งเลขาผุดผ่องละอองนวล
ทำไฉนหนอจะได้ดวงสมร	ร่วมที่นอนแนบน้องประคองสงวน

(สุนทรภู่, 2529, น. 131)

จนเดือนหงายฉายแสงแจ้งกระจ่าง	ส่องสว่างเวหาทุกขาศาไสว
กระจกแก้วแววามเห็นทราวม้วย	บรรทมในรถที่นั่งคูปลั่งองค์
ลำอากออ่อนกรเกยเขนยหนูน	งามละมุนละม่อมล้วนนวลหง
แต่เสื่อห่มพุ่มพวงที่ทรงทรง	เห็นแต่องค์พระวิลาสเพียงบาดตา
พระปรางดังปรางทองคู่องพวง	เปล่งดังดวงจันทร์เพ็งเปล่งเวหา
เป็นน้ำนวลชวชนขึ้นรื่นวิญญาน์	สุคนาสาเสียวทรงในห้วงวง

(สุนทรภู่, 2529, น. 471)

บทแรกเป็นบทพระอภัยมณีชมโฉมนางสุวรรณมาลีขณะหลับ และบทหลังเป็นบทชมโฉมขณะที่พระอภัยมณีแอบมองนางละเวงผ่านหน้าต่างรถทรง จะเป็นเรื่องบังเอิญหรือจงใจที่ตัวละครหญิงทั้งสองถูกพระอภัยมณีจ้องมองในขณะที่หลับไม่รู้สึกรู้สีกก็ตาม แต่ยิ่งสถานะของผู้ถูกจ้องมองอยู่หนึ่งเท่าใดก็ยิ่งแสดงถึงความเข้มข้นของการเป็นผู้ถูกกระทำเท่านั้น ประเด็นเรื่องอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันของผู้จ้องมองและผู้ถูกมองนั้นถูกกล่าวถึงอยู่เสมอ การบรรยายโฉมผู้หญิงเป็นส่วนๆ ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นการสร้างให้ผู้หญิงเป็นวัตถุ (Objectification) แห่งการจับจ้องผู้หญิงกลายเป็นวัตถุแห่งการจ้องมองและวัตถุแห่งความปรารถนาของผู้ชาย ผู้หญิงจึงอยู่ในฐานะของผู้ถูกกระทำและสถานะที่ไม่รู้ตัวของผู้ถูกจ้องมองก็ยิ่งตอกย้ำถึงสถานะของการเป็นวัตถุแห่งการจับจ้องมากเท่านั้น ถึงแม้ว่าในตอนต้นเรื่องพระอภัยมณีเป็นฝ่ายถูกมองโดยนางยักษ์ แต่ตั้งที่วิเคราะห์มาแล้วข้างต้น นางยักษ์เป็นตัวละครที่ขาดความเป็นผู้หญิง จึงสามารถอธิบายได้ว่าเหตุใดนางยักษ์เป็นฝ่ายจ้องมองพระอภัยมณี ในที่นี้การกำหนดให้ผีเสื้อสมุทรเป็นฝ่ายจ้องมองเป็นกระบวนการหนึ่งที่ทำให้นางเป็นสัตว์ประหลาด (monster) แสดงถึงพลังอำนาจของผู้หญิงที่ถูกปฏิเสธ ในทางตรงกันข้าม วิชาอาคมของนางละเวงคือเสน่ห์ที่ทำให้ผู้ชายหลงรักเมื่อได้เห็น อำนาจที่ผู้หญิงสามารถมีได้โดยไม่ถูกปฏิเสธ (อย่างอำนาจของนางยักษ์) คืออำนาจที่ถูกกระทำ กล่าวคือแม้เสน่ห์ของนางละเวงจะมีฤทธิ์ แต่ฤทธิ์นั้นจะส่งผลก็ต่อเมื่อถูกมอง เช่นเดียวกับภาพของนางที่ถูกส่งออกไป เจ้าเมืองต่างๆ ที่ได้เห็นต่างก็หลงรักนาง ในที่นี้อำนาจของนางละเวงอยู่ในรูปของภาพวาดซึ่งยังเน้นย้ำถึงสถานะของการถูกกระทำและเป็นวัตถุแห่งการจับจ้องของผู้หญิงยิ่งขึ้น

ในบทอัศจรรย์ ภาพพจน์ที่ถูกนำมาเปรียบเทียบอย่าง “แมลงผึ้งคลั่งเคล้าเสาวรส” (สุนทรภู่, 2529, น.91) “เจ้าเป็นถ้ำอำไพขอให้พี่ เป็นราชสีห์สิงสู่เป็นคู่สอง” (สุนทรภู่, 2529, น. 490) ล้วนแล้วแต่สะท้อนบทบาทที่ตายตัวของชายหญิง ซึ่งการกำหนดให้ผู้หญิงเป็นผู้ถูกกระทำในบทบาททางเพศยังนำมาซึ่งภาพลักษณ์ที่ตายตัวอีกภาพหนึ่ง

น้องห้ามแล้วหลายครั้งไม่ฟังห้าม ขึ้นลวนลามดูบต้องของสงวน
 ประทานโทษโปรดเกล้าอย่าเฝ้ากวน น้องจะชวนหยิกยับด้วยอัปอาย
 (สุนทรภู่, 2529, น. 97)

นางว่าไฮ้อะไรเล่ามาเฝ้ากวน ขึ้นลามลวนดูบค่านั้นรำไป
 ชะพระพี่นี้แลหรือว่าชื่อสัตย์ สบถสะบัดเสียดเดี่ยวเจียววิสัย
 นี้หรือรักหากด่วนมากวนใจ เกิดมิได้แล้วที่นี้ดีแล้วคะ
 (สุนทรภู่, 2529, น. 529)

พระว่าพลาถกการประคองกอด เยาวยอดชวนหยิกผลักพลิกผัน
 นางว่าพระจะมารุกทำนุกับัน เกิดเช่นนั้นแล้วก็ลิกอย่างนี้กเลย
 น้องชอบหุอยู่แต่ปลอบไม่ชอบปล้ำ ถ้าขึ้นทำเจ็บปวดแล้วชวดเสวย
 จงยังหยุดพุดจาประสาเคย อย่าคิดเลยว่าจะได้ด้วยไม่มีอ
 (สุนทรภู่, 2529, น. 488)

เมื่อบทบาทฝ่ายรุกเป็นผู้ชาย ผู้หญิงที่ดีจึงต้องไม่แสดงออกซึ่งความรู้สึกทางเพศ แม้จะรู้สึกแต่ก็ต้องข่มเก็บความรู้สึกไว้ อากาการปฏิเสธรสผลักไสของฝ่ายหญิงยิ่งถือเป็น “มารยา” ซึ่งทำให้ผู้ชายต้องยิ่งรุกให้มากขึ้น ผู้หญิงชั้นสูงที่ดีจึงต้องสวมบทบาทถูกกระทำและต้องไว้ความรู้สึกทางเพศอีกด้วย เหล่านี้คือการควบคุมผู้หญิงชั้นสูงในเรื่องเพศ สืบเนื่องจากผู้ชายชั้นสูงต้องการมั่นใจว่าลูกที่เกิดมาเป็นเลือดเนื้อของตน การปล่อยให้ผู้หญิงมีความรู้สึกทางเพศ จึงเป็นเรื่องอันตราย ความกลัวพลังทางเพศของผู้หญิงถูกสะท้อนผ่านการทำให้นางยักษ์เป็นปีศาจ และการทำให้นางวาลี “เป็นอื่น” กระทั่งในบางครั้งก็สะท้อนออกมาในด้นบทตรงๆ “อันรูปหญิงพริ้งเพริศล้ำเลิศลักษณะ ดีแต่รักรอนราญการโลกีย์” (สุนทรภู่, 2529, น. 258) พลังทางเพศของผู้หญิงจึงเป็นอันตรายต่อสถานะของผู้ชายชั้นสูง การควบคุมให้ผู้หญิงรับบทบาทถูกกระทำและเก็บกดความรู้สึกทางเพศเป็นเครื่องมือที่ช่วยให้ผู้ชายชั้นสูงคงสถานะภาพที่เหนือกว่าไว้ได้

บทบาทผู้กระทำ/ผู้ถูกกระทำที่ตายตัวนี้ปรากฏเด่นชัดในพื้นที่ความสัมพันธ์เชิงบุคคล และเป็นบรรทัดฐานทางเพศในพื้นที่ของเพศวิถี แต่ในพื้นที่ความสัมพันธ์เชิงสังคม ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ทางการเมืองเพราะเรื่องราวส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับการศึกสงคราม ความเป็นชายความเป็นหญิงในพื้นที่เชิงสังคมนี้จะแตกต่างหรือเหมือนกันอย่างไร พระอภัยมณีอาจจะเป็นชายเหนือชายในพื้นที่ความสัมพันธ์ชาย/หญิง แต่คำถามที่ต้องหาคำตอบต่อไปคือ พระอภัยมณีจะคงสถานะชายเหนือชายในพื้นที่ความสัมพันธ์เชิงสังคมเช่นเดียวกันหรือไม่